

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ СІЛ В УКРАЇНІ

***Анотація.** У статті розглянуто досвід розробки комплексних цільових програм розвитку соціальної інфраструктури села в Україні у 1970–1980-х рр. Акцентовано на реалізації інформаційної підтримки цього процесу засобами суцільної соціальної паспортизації сіл із створенням відповідного банку даних на ЕОМ. Визначено напрями використання цього досвіду в сучасних умовах.*

***Ключові слова:** цільові програми, соціальна інфраструктура, соціально-культурний розвиток села, банк даних, соціальні паспорти сільських населених пунктів.*

***Аннотация.** В статье рассмотрен опыт разработки комплексных целевых программ развития социальной инфраструктуры сел в Украине в 1970–1980-х гг. Акцентировано на реализации информационной поддержки этого процесса средствами сплошной социальной паспортизации сел с созданием соответствующего банка данных на ЭВМ. Определены направления использования этого опыта в современных условиях.*

***Ключевые слова:** целевые программы, социальная инфраструктура, социально-культурное развитие села, банк данных, социальные паспорта сельских населенных пунктов.*

***Abstract.** The article highlights the experience of complex social infrastructure directed programs developed in Ukraine countryside in 1970–1980th. It is accented on the informative support of this activities with the means of continuous social monitoring in villages and corresponding computer data bank creation. The directions of this experience utilization in modern conditions is determined.*

***Keywords:** target programs, social infrastructure, welfare development of village, databank, social passports of the village occupied items.*

Вступ

Ідея соціальної паспортизації сільських населених пунктів (сіл) виникла в останні десятиліття існування СРСР як спроба знайти спосіб розв'язання ряду практичних проблем, спричинених перманентною кризою радянського аграрного сектору.

Внаслідок масового відпливу селян в міста на фоні зменшення плідності сільських жінок із поширенням сучасного типу відтворення населення в Європейській частині СРСР вже в 1970-х роках гостро постала проблема забезпечення робочою силою сільськогосподарського виробництва, підтримка якого потребувала все більших і більших витрат. В 1987 р. дефіцит трудових ресурсів в сільському господарстві Української СРСР становив до мільйона працівників, різко порушилася вікова і статева структура сільського населення, в якій стали переважати люди передпенсійного і пенсійного віку. Основною причиною цього одностайно визнавалося те, що умови життя сільського населення в цілому поліпшувалися вкрай повільно порівняно із зростаючими потребами. На інших причинах (архаїчні позаекономічні форми організації аграрного сектору) не дозволяла акцентувати радянська ідеологічна зашореність.

Тоді, щоб зменшити вплив робочої сили із села (особливо із «всесоюзної житниці» – українського села), центральним політичним керівництвом була поставлена в площину практичного виконання народногосподарська задача вирівнювання умов життя (тобто соціальних стандартів) між містом і селом шляхом «підтягування» умов життя на селі до рівня міст. Вона формулювалася як «забезпечення соціально-культурної перебудови

сільських населених пунктів» в контексті «соціального розвитку села» [1]. Причому панівна ідеологія обмежила предмет перебудови життєвого середовища сільського населення майже виключно проектуванням і будівництвом об'єктів сільської соціальної інфраструктури, звівши задачу до містобудівної діяльності, галузево підпорядкованої Держбудам СРСР і УРСР. Відповідно звужився і об'єкт – сільські населені пункти (СНП), а не сільські громади та соціальні стосунки в них.

Маючи таку установку «згори» й максимально розширивши її в частині соціальних стандартів життєдіяльності, соціального розвитку села (наскільки дозволили тодішні ідеологічні обмеження), канд. арх. Г.М. Рогожин на зламі 1979–1980 рр. здійснив доволі успішну спробу розробити теоретичні та практично-організаційні основи створення в містобудівництві самостійного напрямку, зорієнтованого на забезпечення в сільській місцевості України конкурентоздатного щодо міста життєвого середовища без докорінного зламу віками складеної сільської поселенської мережі. Причому для мешканців сіл були визначені нормативні умови проживання.

Задля їхнього обґрунтування було здійснено спеціальне дослідження на базі суцільного обстеження кожного сільського поселення України із застосуванням методів математичного аналізу. Це дослідження дозволило:

- висвітлити об'єктивні закономірності розвитку села;
- довести його життєздатність і стійкість;
- показати зародження в сільській місцевості первинних систем розселення;
- розробити методику їх формування та перетворення цих систем в головний елемент містобудівного проектування.

Зокрема було підтверджено, що саме первинні системи (одиниці) сільського розселення доцільно розглядати як конструктивну основу для перебудови СНП, географічний базис для створення динамічної системи соціально-культурного обслуговування сільського населення. На жаль, основні результати цього дослідження було засекречено як такі, що наочно демонстрували сумні результати «соціалістичного перетворення» українського села. Лише окремі його фрагменти, здебільшого методичного характеру, були оприлюднені у малотиражних фахових виданнях [2, 3].

1. Інформаційне забезпечення цільових програм

Задачу соціально-культурної перебудови сільських населених пунктів передбачалося розв'язувати на основі формування постійно діючої системи інформаційної підтримки прийняття управлінських рішень в рамках цільових програм соціально-культурної перебудови сіл. Тобто саме цільові програми мали стати головним елементом управління соціальною перебудовою села [4, 5].

Передбачалося організувати ці програми в єдину ієрархічну структуру задля розробки аргументованого комплексу заходів (пов'язаних з наявними ресурсами і відповідних специфіці місцевих умов) та оптимізації інвестиційного процесу шляхом взаємоув'язки програмних, планових і містобудівних проектних документів [6].

Пропонувалося мати міжгалузеві (наприклад, житлову) та галузеві програми за окремими видами обслуговування. Галузеві програми були призначені підвищити ефективність діяльності з соціального розвитку села відповідних міністерств і відомств (за розвиток і функціонування сільської соціальної інфраструктури тоді відповідало понад 20 міністерств і відомств).

У відповідності з етапами процесу планування і проектування соціо-культурного розвитку сільської місцевості (від цільової установки до реалізації у вигляді побудованих об'єктів) відбувався вибір стратегії розвитку кожного сільського району на основі їх типологізації за досягнутим рівнем та гостротою соціально-демографічних проблем. Саме обрана стратегія визначала зміст програм, потребу у капіталовкладеннях на розвиток

соціальної інфраструктури і була обґрунтуванням для містобудівних проектів в областях, районах, сільськогосподарських підприємствах.

Цільовою програмою називають комплекс заходів, спрямованих на досягнення чітко визначених кінцевих цілей, які стосуються всіх етапів роботи – від наукового обґрунтування і проектування до практичної реалізації у відповідності до наявних ресурсів та за умови мінімізації витрат [7]. Стосовно проблеми комплексної перебудови українського села така програма уявлялася як складна багаторівнева система планування, територіального проектування і управління (рис. 1).

Верхній рівень відводився Республіканській комплексній програмі, де визначалися основні цілі соціально-культурного розвитку села, формувалася загальна стратегія їх досягнення, оцінювалися основні ресурси і капіталовкладення, задавалися контрольні цифри для кожної області. У 1982 р. була розроблена перша республіканська комплексна Програма соціально-культурного розвитку українського села на період до 1990 року, де була поставлена задача переломити негативну тенденцію масового відпливу сільського населення в міста на основі активізації житлово-господарського будівництва. Кожна область розробила аналогічну програму в розрізі адміністративних районів.

Обласні програми відповідно до специфіки регіональних проблем уточнювали цільові орієнтири для кожного адміністративного району з урахуванням місцевих ресурсів та місця кожного з них в територіальному розподілі праці, щоб у можливо короткий термін домогтися поліпшення соціальної інфраструктури тих районів, де вона суттєво відстає від середньодержавних і середньообласних показників.

На районному рівні Комплексні програми мали встановити конкретні обсяги будівництва житлових будинків, об'єктів культурно-побутового призначення, інженерного обладнання, благоустрою доріг і вулиць в кожному сільськогосподарському підприємстві і населеному пункту. Причому висувалася задача першочергового будівництва житла і громадських будівель в трудонедостатніх господарствах.

Найнижчий рівень посіли Цільові програми перебудови СНП сільськогосподарських підприємств. У поєднанні з комплексними проектами планування і забудови сіл в межах первинних систем розселення (внутрішньогосподарських) вони містили конкретні пропозиції з розміщення, типів житлових будинків і громадських будівель, черговості їхнього будівництва, інженерного благоустрою.

Крім того, пропонувалося розробляти галузеві територіальні програми розвитку і удосконалення мереж: дошкільних закладів, закладів освіти, культури, медичного обслуговування, сільської торгівлі, служби побутового обслуговування і т.і., задля підвищення ефективності діяльності міністерств і відомств щодо соціального розвитку сільської місцевості за рахунок ув'язки планів капітального будівництва з територіальними містобудівними проектами (схемами і проектами районного планування).

Була відпрацьована така принципова методична схема розробки програм:

- визначення нормативних потреб в закладах кожного виду обслуговування (моделювання потреб) на основі нормативів на 1000 мешканців з урахуванням оптимальної організації мережі і максимального наближення послуг до місця проживання;

- аналіз досягнутого рівня (наявності) житлового фонду, закладів обслуговування, інженерного обладнання в розрахунку на 1000 мешканців з розрахунком забезпеченості населених пунктів;

- розрахунок додаткової потреби в будівництві об'єктів (як різниця між моделлю потреб і наявним фондом з врахуванням вибуття амортизованих споруд і використання пересувних форм обслуговування);

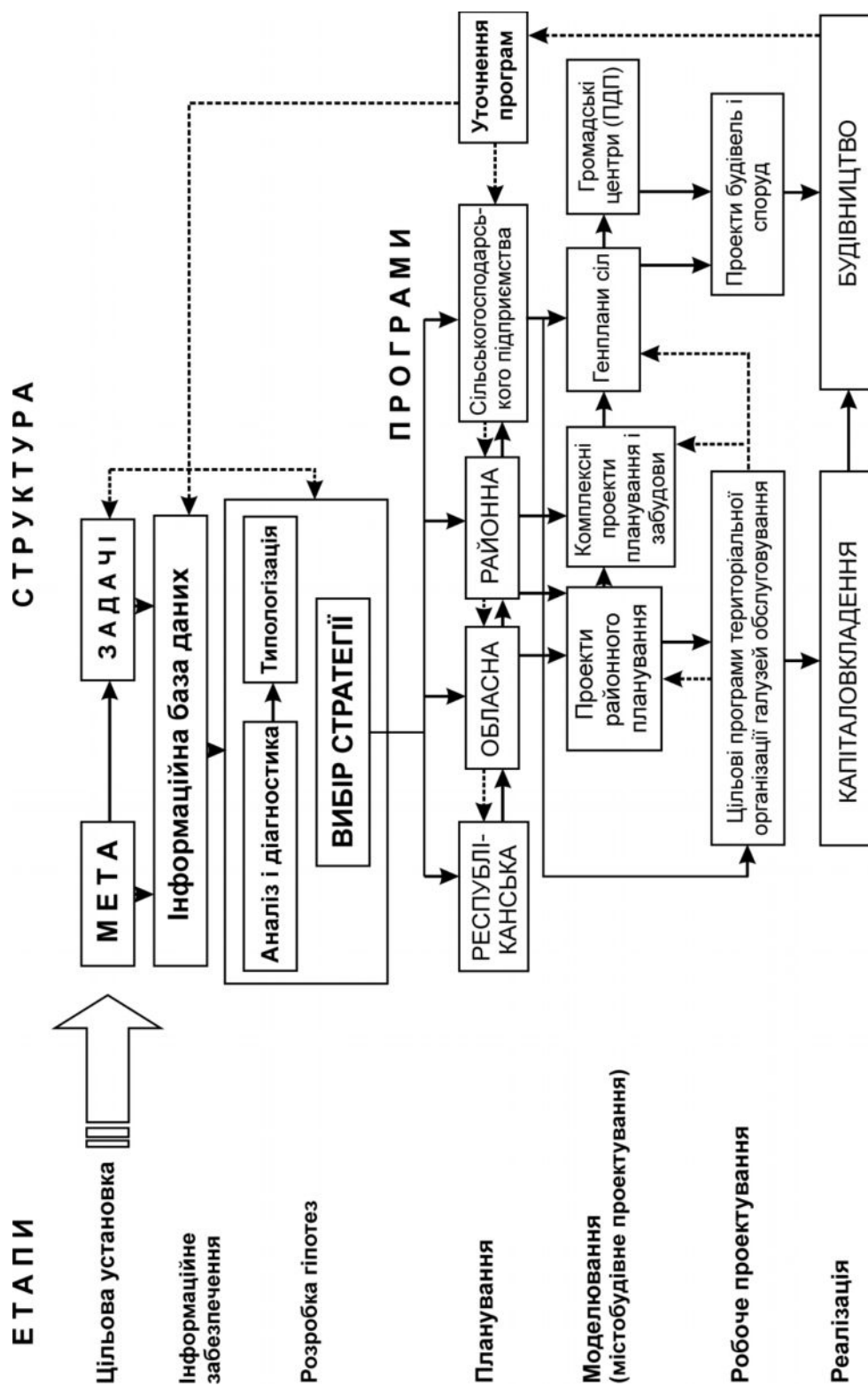


Рисунок 1 – Система управління комплексною перебудовою сіл республіки (Г.М. Рогожин, 1982 р.)

– визначення можливого терміну досягнення нормативного рівня з врахуванням наявних ресурсів;

– розробка поетапного плану реалізації Програми шляхом регулювання ресурсів, які виділяються на різних етапах відповідно до поставлених цілей.

Тобто систему управління комплексною перебудовою сіл великих регіонів пропонувалося формувати у вигляді багатоступеневого процесу від цільової установки, розробки гіпотез і вибору стратегій вирішення проблеми через цільове планування і містобудівне проектування до будівництва конкретних об'єктів.

Це обумовило необхідність поєднання програмно-цільових методів планування і проектування соціальної перебудови СНП з інформаційним банком кількісних і якісних даних по кожному з них. Таке поєднання мало на меті створення науково обгрунтованої системи управління комплексною перебудовою сіл в масштабі країни та області [6].

Оскільки розробка будівельних програм потребує суцільних, а не вибірових обстежень потреб в будівництві (ремонті, реконструкції) тих чи інших об'єктів. Якість таких програм напряму залежить від достовірності та своєчасності отримання необхідної інформації. Це вимагає постійного оновлення інформації в по кожному об'єкту соціальної інфраструктури в кожному районі, сільськогосподарському підприємстві, населеному пункті. Для постійного оновлення інформаційної бази під час введення в експлуатацію кожного нового об'єкта (житлового будинка, інженерної споруди тощо) передбачалося направляти в інформаційний банк дані за формою «відривного талона» до акту приймальної комісії, а також аналогічного «талона» до акту списання будь-якого об'єкта. З використанням ЕОМ планувалося вносити необхідні корективи і уточнення в плани будівництва, щоб запобігти крупним промахам в майбутньому.

Банк даних по селах УРСР створювався під керівництвом Г.М. Рогожина колективом у складі І.А. Ярмоленка, Я.А. Бурячка, М.В. Возної, І.А. Мафтера та інших у розрахунок на накопичення трьох основних блоків даних, необхідних для обгрунтування програм і проектів розвитку соціальної інфраструктури на селі: демографічна ситуація в СНП; їхня забезпеченість елементами інфраструктури; характеристика якості елементів інфраструктури [8].

Була передбачена відкрита архітектура банку, його поетапний розвиток задля забезпечення інформаційної підтримки всіх ланок процесу планування і проектування перебудови сіл. Модель його інформаційного фонду наведена на рисунку 2.

Інформаційну основу зазначеного банку даних склала електронна бібліотека базових форм С-1 – анкет-карток на кожний сільський населений пункт, за якими було здійснено перше в Україні суцільне обстеження сіл (станом на середину 1978 р.). Базова форма містила 63 показники, згруповані у 9 блоків: «адресний» (село, район, область, колгосп/радгосп); «характеристика населеного пункту» (функціональний тип, наявність підприємств і кількість працюючих, відстань до дороги з твердим покриттям та до райцентру, чи є сільрада, зупинка громадського транспорту і т.і.); «характеристика населення» (кількість, статеві-вікова структура, кількість працюючих в соціальному сервісі, сезонних працівників, мешканців з вищою і середньою освітою); «планувальні показники» (площа села, кількість дворів, присадибних ділянок різної площі); «житлова забудова» (кількість індивідуальних житлових будинків, квартир багатоквартирних, у т.ч. побудованих після 1965 р.); «благоустрій» (протяжність мережі водогону, каналізації, вулиць з твердим покриттям, кількість газифікованих і електрифікованих будинків тощо); «наявність громадських будівель» (дошкільних, шкіл, клубів, будинків культури, магазинів, їдалень, майстерень побутового обслуговування, лікарень, фельдшерських пунктів, бань – всі діючі з характеристикою місткості і технічного стану); «характеристика виробничих комплексів» (тваринницьких ферм і т.і. – кількість працюючих); «пропозиції щодо перспектив розвитку села».

Планувалося періодичне поповнення цих даних шляхом додавання записів станом на нову дату, причому сукупність різночасних анкет-карток автоматично групувалася за областями, районами і селами. Блоки даних, згруповані за селами, було названо соціальними паспортами сільських населених пунктів, адресацію яких здійснювала пошукова програма.

На жаль, із припиненням фінансування після Чорнобильської катастрофи, розвиток архітектури і накопичення інформаційного фонду банку даних було зупинено на ранній

стадії. Базові форми анкет-карток на міські поселення відпрацювати не вдалося (хоч було апробовано блок даних щодо ролі міст в обслуговуванні сіл). Ідея розробки соціальних паспортів міст тоді не була реалізована й іншими дослідниками.

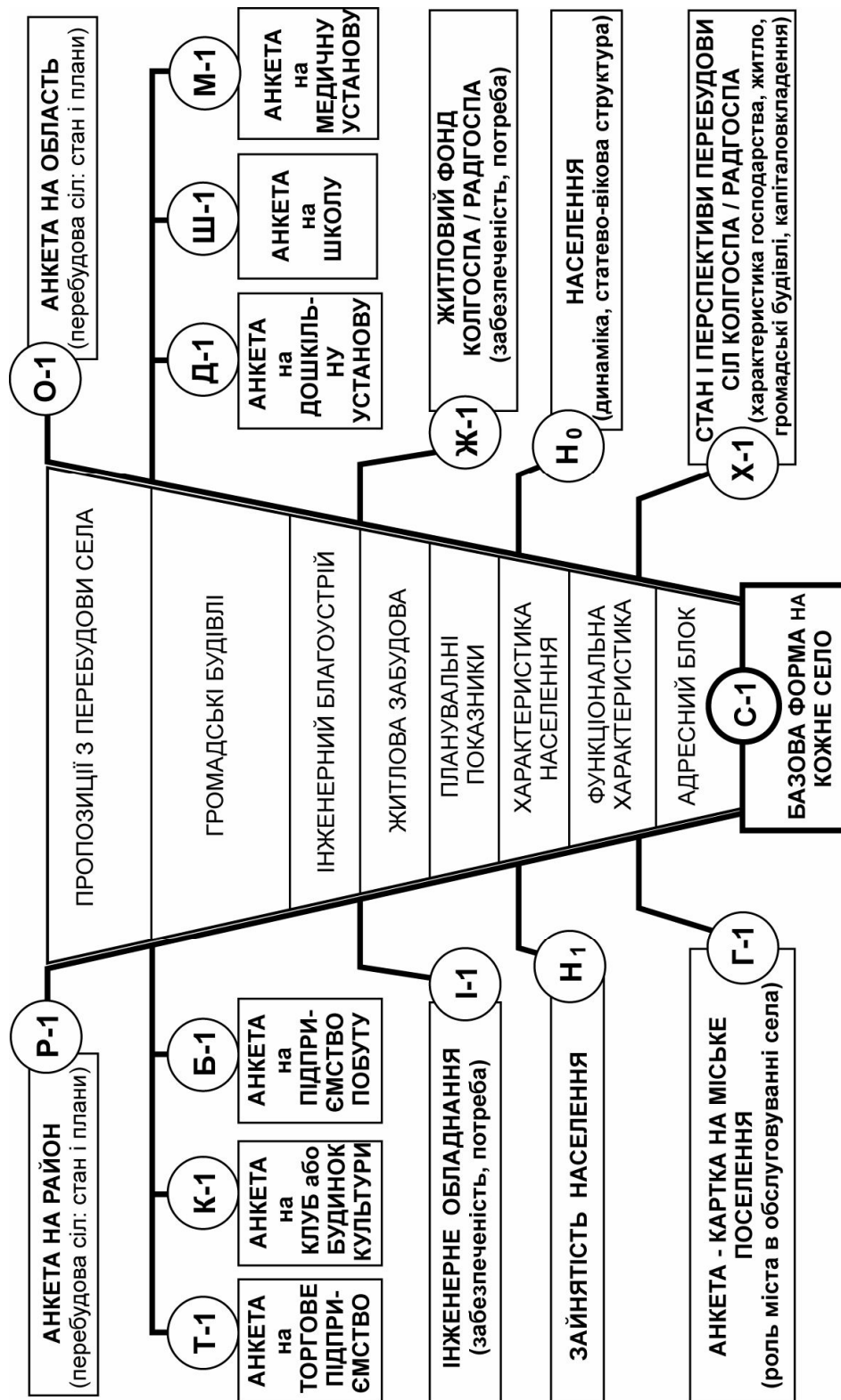


Рисунок 2 – Інформаційне забезпечення програм і проектів перебудови сіл (Г.М. Рогожин, 1982 р.)

Спроба розвинути ідею соціальних паспортів сільських населених пунктів була здійснена наприкінці 1980-х рр. новосибірськими дослідниками з Інституту економіки і організації промислового виробництва Сибірського відділення АН СРСР під керівництвом академіка Т.І. Заславської. Вони намагалися дещо більше «соціологізувати» паспорт, тобто поряд з проблемами забезпечення сіл об'єктами соціальної інфраструктури акцентувати увагу на факторах власне соціального середовища (зайнятість, дозвілля, культурний розвиток тощо). Однак їм так і не вдалося організувати суцільне обстеження сіл, яке планувалося здійснити в Алтайському краї.

2. Недостатність довідково-статистичного підходу

Друге дихання ідеї соціальної паспортизації сільських населених пунктів надало прагнення до «соціального відродження українського села», як одна з ідеологічних течій загальнонаціонального відродження й руху за незалежність України на початку 1990-тих років. Тоді було створено Комітет по соціальному розвитку села при Раді міністрів України. Як елемент інформаційного забезпечення його діяльності було прийнято рішення започаткувати періодичні (кожні 5 років) суцільні обстеження сіл України силами Держкомстату за формою № 1-село «Соціально-економічна характеристика сільського населеного пункту», розробленої фахівцями Інституту економіки НАН України під керівництвом д.е.н. Л.О. Шепотько [9]. Здійснено кілька таких обстежень (в 1990, 1995, 2001 і 2005 рр.).

Форми статистичного спостереження для цих обстежень склали з врахуванням досвіду першої паспортизації сіл України, однак свідомо змінили концепцію – відмовились «конструктивної» (інформаційна підтримка цільових програм) на користь «довідкової» (інформування про соціально-економічну ситуацію в селах). Це призвело до різкого й несподіваного збільшення числа контрольованих показників (237 в 1990 р., 707 – в 2005 р.) у блоках даних «населення», «трудові ресурси і зайнятість», «суб'єкти господарської діяльності: підприємства, виробничі підрозділи, фермерські господарства і господарства населення», «житло, комунальні послуги», «установи і організації соціальної інфраструктури». Водночас була спрощена характеристика статеві-вікового складу населення та об'єктів соціальної інфраструктури (зникли дані про контингенти дошкільнят і школярів, про розрахункову місткість і реальне завантаження об'єктів, до 2001 р. була відсутня характеристика їх технічного стану). Це унеможливило об'єктивну оцінку рівня забезпеченості селян послугами та планування будівельних потреб. Причому інші фактори соціального середовища (крім зайнятості і присадибного господарювання) взагалі залишилися поза увагою.

Тобто з часом форма №1-село все більше перетворювалася на проекцію даних поточної державної статистичної звітності за всіма можливими показниками на найнижчий територіальний рівень обліку – сільські населені пункти.

Близький підхід реалізовано у пропозиціях (настановах) з «Соціоекологічного оцінювання сільськогосподарських населених пунктів», розроблених у 2006 р. в Національному аграрному університеті України. Ними пропонується оцінювати стан сільських населених пунктів за двома основними блоками показників: екологічного стану території СНП (антропогенний вплив на поверхневі й ґрунтові води, ґрунтовий покрив, атмосферне повітря, радіоактивне забруднення) та соціального розвитку території СНП (демографічна ситуація, наявність на території села об'єктів і закладів соціальної інфраструктури, соціально-економічні показники – доходи місцевого бюджету, зайнятість населення, транспортне забезпечення та середня площа землекористування селянських господарств). Вхідні дані для оцінки соціального розвитку СНП передбачено брати з первинних форм господарського обліку (форма №1 «Погосподарська книга», форма №2 «Список осіб, що тимчасово проживають на території сільської ради»; форма № 3 «Алфавітна книга домогосподарств») [10].

Довідково-статистичний підхід має свою цінність і логіку, він найбільш плідний, якщо в режимі on-line функціонують потужні автоматизовані бази даних поточного статистичного обліку, об'єднані в єдиний банк, а система управління цим банком дозволяє формувати інформаційні запити щодо вибору і агрегації цих даних на всіх рівнях статистичного спостереження, починаючи з елементарних територіальних одиниць. Та в Україні до такого рівня інформаційного сервісу ще далеко.

Тому набагато доцільніше орієнтувати періодичні суцільні обстеження сіл на накопичення переважно тих даних, які не містяться у формах державного статистичного обліку, однак необхідні для характеристики соціального середовища життєдіяльності в населених пунктах. Більшу частину такої інформації неможливо отримати інакше, ніж соціологічними методами (експертні опитування, вибіркові опитування населення взагалі та його референтних груп).

3. Новітні потреби соціального конструювання

Як відзначають провідні аналітики (академік НАН України В. Геєць та інші), сьогодні основною проблемою, яка гальмує соціально-економічний розвиток територіальних громад та українського суспільства взагалі є недостатність соціального капіталу [11].

За визначенням відомого американського соціолога Френсіса Фукуями «соціальний капітал – це формальні й неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей» [12, 13]. Це комплекс цінностей, який мають поділяти всі соціальні групи, щоб між ними утворилася «критична маса» довіри, забезпечуючи можливість взаємодії і об'єднання зусиль.

Світовий банк дав дещо відмінне визначення соціального капіталу – це інститути, відносини і норми, які формують соціальні взаємодії в суспільстві. Тобто не лише норми і цінності, але й інститути, в т. ч. недержавні, які сприяють колективним діям людей.

Ступінь розвиненості соціального капіталу визначає рівень «соціальної згуртованості», який в свою чергу залежить від рівня соціальної інклюзивності (протидії соціальній і культурній дискримінації), майнової диференціації, залучення в соціальну тканину всіх без винятку категорій людей [14]. Тобто питання зміцнення соціальної солідарності (розширеного відтворення соціального капіталу) є, поряд з підвищенням якості (ефективності) управління, ключовим фактором забезпечення розвитку населених пунктів в сучасних умовах.

Звідси випливає нова суспільна потреба, яка в сучасних умовах актуалізує завдання соціальної паспортизації населених пунктів, а саме: оцінка соціального капіталу та моніторинг за самоорганізаційними процесами в територіальних громадах з метою сприяння їхньому розвитку. Йдеться про потребу створення (конструювання) сприятливого для життєдіяльності соціального середовища.

Відповідно, сучасне інформаційно-аналітичне забезпечення має бути адаптоване до вимог такого соціального конструювання. Крім іншого, це потребує подальшої інформатизації процесів розвитку соціальної інфраструктури села, як чинника, що сприяє накопиченню соціального капіталу. Оскільки високий рівень соціального сервісу, якості життя взагалі, забезпечений відповідним рівнем розвитку соціальної інфраструктури, створює умови для зміцнення довіри в суспільстві, для відродження кооперації в територіальних громадах населених пунктів.

Висновки

Аналіз досвіду соціальної паспортизації сільських населених пунктів в Україні дав змогу сформулювати низку рекомендацій на майбутнє:

– предметом оцінки і моделювання має бути життєве середовище населення, в першу чергу соціальне середовище життєдіяльності в населеному пункті;

– соціальна паспортизація обов'язково має переслідувати чітко визначену мету (цільовий підхід), бажано практичну, конструктивну (проблемно-програмний підхід);

– інформаційну основу такої паспортизації має становити незмінна в часі форма обстеження населених пунктів з мінімально можливою кількістю показників (власне соціальний паспорт);

– водночас база даних, створювана на основі паспортизації, має будуватися на засадах відкритої архітектури, тобто передбачати введення додаткових форм обстеження, потрібних для досягнення поставленої мети за умови мінімізації витрат.

Причому соціально ефективним може бути тільки конструктивний (програмно-цільовий) підхід. Довідково-статистичний підхід придатний лише для загальної оцінки ситуації, а не для вирішення практичних задач забезпечення сталого розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Рогожин Г.Н. Социальное преобразование села – составная часть продовольственной программы // «Строительство и архитектура». – 1983. – №1. – С. 8 – 10.
2. Рогожин Г.М., Возна М.В., Мафтер І.А., Бурячок Я.А. Регіональні особливості розвитку сільських населених пунктів Української РСР // Демографічні дослідження. Випуск 7. – К., «Наукова думка», 1983. – С. 50 – 57.
3. Рогожин Г.Н., Мафтер І.А. Региональный анализ развития социальной инфраструктуры села // Респ. Межвез. Научн. Сб. / УкрНИИПграждансельстрой. – Киев: – 1985. Вып.8: Планировка, застройка и благоустройство сел Украинской ССР. – С. 17 – 21.
4. Рогожин Г.Н., Мафтер І.А., Бурячок Я.А. Целевые программы комплексного социально-культурного переустройства украинского села (Тез. докл. респ. научн.-практ. конф.) // Повышение эффективности использования труда в сельском хозяйстве и социальное развитие села в свете решений майского и ноябрьского 1982 г. Пленумов ЦК КПСС. – Киев, 1983. – с. 9 – 11.
5. Рогожин Г.Н. Методические вопросы учета сельского расселения и развития социальной инфраструктуры села при разработке мероприятий региональных программ. «Труд» – К., 1985. – 23 с. (Препринт / АН УССР. СОПС).
6. Рогожин Г.Н. Принципы создания системы управления социально-культурным переустройством сел региона. / Тез. докл. всесоюзн. научн.-практ. конф. // Проблемы управления социально-территориальным развитием аграрного сектора. – Барнаул, 1987. – С. 45 – 50.
7. Региональное программное планирование. Вопросы теории и практики. Новосибирск: «Наука», 1981. – 289 с.
8. Рогожин Г.Н., Мафтер І.А., Черняховский В.М. Банк данных по селам Украинской ССР: Принципы формирования и использования // Сб. НИИСП Госстроя УССР. – Киев, 1983. – Системы автоматизированного проектирования в проектных организациях Госстроя УССР. – С. 99 – 107.
9. Село: сучасна політика і стратегія розвитку / Л. Шепотько, І. Прокопа, О. Максимюк, С. Гудзинський, В. Плоський. – К., Інститут економіки НАН України, 1997. – 329 с.
10. Соціоекологічне оцінювання сільськогосподарських населених пунктів. Настанова. – Мінагрополітики України. Київ. 2006.
11. Яценко Н., Сколотяний Ю. Інноваційний розвиток: угорський досвід та українські реалії // «Дзеркало тижня» №5 (634) Субота, 10–16 Лютого 2007 р.
12. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // День. – 2006. – 17 жовт. – № 177. – С. 4.
13. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М.: ООО «Изд-во АСТ»: ЗАО НППП «Ермак», 2004. – 730 с.
14. Рожан О. Перегнати не наздоганяючи // «Дзеркало тижня» №5 (634) Субота, 10–16 Лютого 2007 р.